

IGÉNYFELMÉRÉS A FSZEK BUDAPEST GYŰJTEMÉNYÉBEN

FARAGÓ TAMÁS

Előttörténet

Közhelynek számít ma már, ha arról szólunk, hogy a helytörténeti-helyismereti gyűjtemények tevékenysége, szerepe megváltozott, közönsége kiszélesedett, látogatottsága megnőtt. A helyi kuriózumok rendszertelen halomba hordását a szóban forgó közösség életének változásaira, fejlődésére vonatkozó széles körű dokumentumgyűjtés, a látogatók passzivitására épülő érdekességmutogatást a szabadidő eltöltés mellett az alsó-, közép- és felsőoktatásba, felnőttnevelésbe, kutatásba való bekapcsolódás váltotta fel, ami kor, nem, foglalkozás és iskolai végzettség szerint nagyon különböző, összességében azonban növekvő számú olvasóréteg kiszolgálásának feladatát rója a szóban forgó intézményekre. Szükségszerű, hogy e változásokhoz alkalmazkodni kell a szerzeményezésnek, a kézikönyvtárnak, a feltáró, tájékoztató és propagandamunkának, a kiadványpolitikának, s általában az olvasókkal való foglalkozásnak. Elvileg ez az alkalmazkodási folyamat részben a könyvtáros-gyűjteménykezelő saját tapasztalataira, részben a szakirodalomból vett és/vagy személyes találkozások útján szerzett idegen ötletek adaptálására épülhet. De a valóságban a dolog nem ennyire egyszerű. A könyvtáros tapasztalata ugyanis – mint minden emberi tapasztalat –, gyakran szubjektív; előfordulhat, hogy olyan vélekedésekre épül, amelyek a jó néhány évvel korábbi állapotokat, vagy esetleg egy fiktív, ideológiusan sugallt és ténylegesen soha nem létezett helyzetet tükröz. Ugyanígy az egyes közösségek, olvasói csoportok összetételüktől, kulturális örökségüktől, szemléletüktől függően más-más elvárásokkal léphetnek fel a könyvtár irányában, ezért az egyik helyen alkalmazott módszerek nem feltétlenül használhatók fel másutt minden változtatás nélkül.

Mindezek miatt különösen fontos, hogy a helytörténeti gyűjtemény feladatáról, szervezetről, tevékenységéről (elegánsabban fogalmazva: a helytörténettel kapcsolatos társadalmi szükségletről) vallott elképzeléseket ütköztessük az olvasók igényeivel, véleményével. Éppen ezért némileg különös – és egyúttal sajnálatos is –, hogy nincs tudomásunk ezzel kapcsolatos magyarországi publikált igény-, illetve szükségletkutatásról. Egy-két idézetvizsgálatról, illetve az egyetemisták tájékozódási-olvasási szokásainak elemzésétől eltekintve nem találunk általában a hazai történettudományi kutatással foglalkozó olvasóvizsgálatot sem. Sőt, a felderített vonatkozó külföldi vizsgálatok is viszonylag kevés segítséget nyújtanak. Részben módszerüket, tematikájukat nem tudtuk alkalmazni, bár ötleteket merítettünk belőlük, nagyjából pedig hamarjában megszerzhetetleneknek bizonyultak, lévén, hogy többségük meg sincs Magyarországon. Így döntően saját tapasztalatlanságunkra utaltattunk vizsgálatunk végzése során – s ebből következően eredményeink minden valószínűség szerint jó néhány gyermekbetegség tüneteit magukon hordják.

Vizsgálatunk színtere, a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* (FSZEK) *Budapest Gyűjteménye* minden valószínűség szerint az ország legrégebbi és legnagyobb helytörténeti gyűjteménye. Pontosabban szólva: gyűjteményegyüttese, ugyanis valójában három régi város (Pest és Buda szabad királyi városok, valamint Óbuda kiváltságolt kamarai mezőváros), tucatnyi falu és több, a 19. század második felében keletkezett peremváros és telep dokumentumanyagát gyűjti és tárolja, amire ráakódik Budapestnek, mint gazdasági-kulturális és igazgatási centrumnak (másképpen fogalmazva: információtermelőnek) az országon belül domináló szerepe, melyhez hasonlóval Európában talán csak Koppenhága és Bécs esetében találkozhatunk. A gyűjtemény anyaga rendkívül nagy – közel jár a félmillió egységhez –, és hála a kötelezpéldány-szolgáltatásnak, gyorsan, kb. évi 14 000 db-bal (könyvvel, fényképpel, plakáttal, kisnyomtatvánnyal) gyarapszik. Ez a trend azonban nemcsak az őrzött dokumentumok mennyiségére vonatkozik. A legújabb adatok szerint a használók száma közel áll a négyezerhez, a használt dokumentumoké pedig felülmúlja a 21 000-et, ami nem pusztán az évtizedekkel korábbi adatokkal összehasonlítva ad imponáló grafikonokat, hanem a hetvenes évekhez viszonyítva is jelentős növekedést mutat.

Amikor e sorok írója a gyűjteményhez került, a dokumentumokkal, a napi munkával való ismerkedés során azt kellett tapasztalnia, hogy míg a fent említett növekedés külső társadalmi-gazdasági-kulturális folyamatok többé-kevésbé objektív lecsapódásaként jelentkezik, addig a szerzeményezési, feldolgozási, tájékoztató és propagandamunkát, valamint a kiadási politikát döntően a rutinszerűen végzett gyakorlatból leszűrt tapasztalatok, az elődök öröksége, a felső és külső szervek és intézmények valós, illetve vélt elvárásai határozzák meg. Az olvasók összetételére, igényeire, érdeklődésére vonatkozóan csak különböző, gyakran homályosan megfogalmazott, adatokkal alá nem támasztott vélekedések léteznek. Ezek szerint a leggyakoribb használók a tömegkommunikációs intézmények, illetve az oktatás (a vetélkedőkre, politikai rendezvényekre, évfordulókra készülő diákok és pedagógusok), valamint néhány, rendszeresen idejáró helytörténész. A leginkább kutatott korszak a 20. század, s a használt anyag típusát illetően rendkívül heterogén, igen nagy súlya van közte a sajtónak, fényképeknek, kisnyomtatványoknak; szerteágazó a használók érdeklődése tartalmát tekintve is, ezért minden könyvtárosnak a jó tájékoztatás érdekében minden területen „otthon” kell lennie; a gyűjtemény munkája tökéletesen megfelel a célnak, az elvárásoknak, talán csak a propagandát kellene egy kicsit javítani; ha vannak is időközönként problémák, azok okai mindig külső eredetűek (az anyagi eszközök elégtelensége, a felső vezetés hozzáállása stb.).

Azok a tények viszont, hogy a nyolcvanas évek alacsony, mindössze 600–1000 példányban készülő kiadványaiból is meglehetősen eladatlan készletek halmozódtak fel, megjelenésüket a napisajtón és a könyvtáros fórumokon kívül sem dicsérőleg, sem bírálólag nem észrevételezték a történeti-irodalomtörténeti-urbanisztikai és egyéb területekkel foglalkozó szakfolyóiratok, a Buda visszafoglalásával kapcsolatos megemlékezések rendezvényeiből a FSZEK majdnemhogy teljesen „kifelejtődött”, s közben nőtt a párhuzamoság különböző történeti közgyűjtemények és a Budapest Gyűjtemény gyűjtőtevékenysége között, arra utalnak, hogy a munka irányultságával, hatékonyságával, visszhangjával nincs minden rendben. S ez aligha magyarázható egyszerűen az elégtelen propagandával, vagy a kívülről „begyűrűző” nehézségekkel.

Az objektívabb tájékozódás érdekében szükségesnek láttuk tehát a felsorolt vélekedések valóságértékének ellenőrzését, hogy gyűjtőkört, a feltáró-, tájékoztató és propagandamunkát, valamint a kiadási politikát a jövőben jobban a kívánalmakhoz igazíthassuk. E tájékoztatói munkálatok egyik építőköve az a használói igényvizsgálat, melyet az alábbiakban ismertetni kívánunk.

Kérdések és válaszok

Használó igényvizsgálatunk alapvetően korlátozott célokat tűzött maga elé: gyorsan és jelentős külön költségráfordítás nélkül információkat kívántunk kapni az olvasók összetételéről (foglalkozás, iskolai végzettség, érdeklődés területe, korszaka), a használat céljáról, a használt dokumentumok típusonkénti megoszlásáról, a tájékoztatás különböző meglévő formáinak és eszközeinek igénybevételéről. Mindezt sürgette az a nagyon is gyakorlati probléma, hogy miközben meg kellett kezdenünk a gyűjtemény középtávú tervének elkészítését és a már jelzett nehézségekre adandó válasz megkeresését, ténylegesen még használói körünk alapstruktúráját sem ismertük. A könyvtár használóinak ugyanis külön nem szükséges beiratkozniuk a Budapest Gyűjteménybe, viszont a látogatási napló hosszabb távra visszamenően is csak az érdekesebb látogatókat, illetve a bonyolultabb, több utánjárást igénylő olvasói kérdéseket rögzítette. Fontosnak látszott tehát, hogy minél hamarabb olyan adatokhoz jussunk, amelyek tevékenységünk jövőbeli irányának megszabásában segítségünkre lehetnek. A gyorsaság érdekében még azt is vállalnunk kellett, hogy adataink nem lesznek eléggé részletezők, és számos kérdésre (pl. olvasói szokásokra, az információszerezés folyamatára és forrásaira) nem fognak válaszolni. Véleményünk szerint ugyanis többez évről egy gyors, de nem minden téren elég mély felméréssel, mint ha bonyolult, költséges, hosszú előkészítést igénylő vizsgálatba kezdünk, amely esetleg később ugyan jobban hasznosítható, most viszont nagy kapacitásokat lekötve még a szükséges minimális változtatásokat sem nagyon teszi lehetségessé. Emellett bízunk abban, hogy egy ilyen mélyebb alaposabb és szélesebb körű vizsgálat végrehajtására a jövőben még lesz mód.

A szükséges adatgyűjtést két lépcsőben végeztük el. Először 1985. október 1-től a hó végéig a látogatási naplóban feljegyeztettük minden olvasó foglalkozását és használatának célját. Ez azonban mind az olvasók foglalkozási struktúráját, mind érdeklődési körét illetően olyannyira meglepő és az említett vélekedésekkel ellentétes képet mutatott, hogy bár eredetileg nem terveztük, úgy éreztük, jövendő munkánk megköveteli ennek alaposabb elemzését. Ezért rövid előkészítő munkálatok után 1985. december 1. és 1986. január 31. között az arra vállalkozó olvasókkal kérdőíveket töltettünk ki. Noha a kérdőív méretét szigorúan egy oldalra korlátoztuk, és részben előre – sajnos, a hiányos ismeretek miatt nem mindig szerencsésen – megfogalmazott döntési lehetőségeket rögzítő, zárt kérdéseket alkalmaztunk, a kitöltők száma így is lényegesen alatta marad a látogatókének. Becslésünk szerint mintánk összességében az olvasók 26, a látogatásoknak pedig kb. 50 százalékát tudja lefedni. (Utóbbi szám nagyságát az magyarázza, hogy a mintába kerültek között van a gyűjteményt rendszeresen látogatók nagyobb része.)

Szóban szinte mindenki szívesen nyilatkozott céljáról, érdeklődéséről, írásban azonban már csak kb. felük mutatott erre hajlandóságot, ennyien is nyilvánvalóan csak azért, mert a kérdőív rövid volt és kitöltésére helyben, a használatlalt párhuzamosan kértük meg olvasóinkat. A további következtetések levonása előtt ezért itt egy pillanatra meg kell állnunk. Alapvető kérdés ugyanis az, hogy a válaszul kapott kérdőívek adatai mennyire reprezentatívak, mennyire alkalmasak használható és érvényes következtetések levonására. Erre elsősorban a két (az októberi olvasónaplós és a december-január kérdőíves) felmérés legpontosabban összehasonlítható adata, az egyúttal többé-kevésbé az iskolai végzettséget is tükröző foglalkozási megoszlás alapján következtethetünk (1. táblázat). Mint táblá-

1. táblázat

A vizsgálati mintákba bekerült olvasók foglalkozási megoszlása

Foglalkozás	1985. október	1985. december 1986. január	együtt
	(százalékban)		
egyetemi-főiskolai hallgató	15,9	19,7	19,1
középiskolai tanuló	7,3	9,5	8,6
pedagógus-könyvtáros	13,0	13,1	12,4
újságíró	10,9	12,4	11,3
tudományos kutató	23,2	16,8	20,2
nem bölcsész értelmiségi	10,1	17,5	13,2
egyéb és ismeretlen	19,6	11,0	15,2
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	138	137	257 *

* 18 fő mindkét mintában szerepelt.

zatunkból látható, a két struktúra nagyon hasonló egymáshoz, ami eltérő benne, az indokolható: december-január körül az egyetemisták aránya a vizsgaidőszak miatt megnő, míg a kutatóké erősen visszaesik. (Szerző tapasztalásból tudja, hogy a karácsony-újév környéke nem fő időszaka a nagy történettudományi kutatási eredményeknek, a nagy felfedezéseknek.) A nem bölcsész értelmiségi, valamint az „egyebek” arányának hullámmozgása nem valódi eltérés, hanem az olvasónapló pontatlanabb foglalkozás-jelöléseire vezethető vissza, együtt nézve e csoportokat, a két időszak vonatkozó százalékarányai közt minimális a különbség. Viszont mivel az olvasónapló pontossága a látogatók rögzítése terén közel 90 százalék körülire becsülhető (tekintve, hogy az olvasótermet jelenleg a szociológiai gyűjtemény olvasóival közösen használják a Budapest Gyűjtemény olvasói, s mint említettük, nincs külön beiratkozási kötelezettség, ez igen jó eredményként értékelhető) a két adatsor szoros hasonlóságából arra következtethetünk, hogy kérdőíves felmérésünk arányai (és így valószínűleg egyéb adatai is) viszonylag jól tükrözhetik a Budapest Gyűjtemény használói körének tényleges struktúráját.

De milyen is ez a struktúra? A pontosabb, decemberi–januári adatok szerint olvasóink kb. 60 százaléka egyetemi–főiskolai diplomával rendelkező értelmiségi, közel 20 százaléka egyetemista, körülbelül 9 százalékra tehető a középiskolás diákok és 11 százalékra a nem felsőfokú végzettségűek (ezek szinte mindegyike érettségizett) aránya. Foglalkozását tekintve a felsőfokú végzettségűek 29 százaléka „nem bölcsész foglalkozású” (mérnök, közgazdász, orvos), 28 százaléka társadalomtudományi kutató (muzeológus, levéltáros, történész, egyetemi–főiskolai oktató), 22 százaléka az alsó és középfokú oktatásban működő pedagógus, illetve könyvtáros, 21 százaléka pedig újságíró (a tv, rádió illetve lap-szerkesztőségek, könyvkiadók munkatársai).

Vagyis a használói kör képzettségét–foglalkozását tekintve a gyűjtemény speciális jellegnek megfelelően teljesen eltér az erősen közművelődési jellegű forgalmat lebonyolító központi könyvtár közönségétől. Az iskolai végzettség színvonala még a feltételezettnél is magasabb, s a foglalkozási összetétel a vélekedésektől eltérő: a kutatók és nem bölcsész értelmiségiek aránya sokkal magasabb, a legfontosabb használókként jelzett diákoké, pedagógusoké, újságíróké pedig alacsonyabb a vártnál.

Nemüket tekintve a férfiak enyhe túlsúlya érezhető – arányuk kb. 53 százalék, a nők 40 százalékával szemben. (A kérdőívek hét százalékánál a nem megállapítása a pontatlan kitöltés miatt lehetetlen volt.) Ez egybevág azokkal a tapasztalatokkal, hogy egyrészt az olvasóink valamivel több mint felét kitevő bizonyos foglalkozási rétegeken (kutatók, újságírók, nem bölcsész értelmiségiek) belüli arányuk nagyobb.

Használóink többsége – majdnem pontosan kétharmada – nem először kereste fel a Budapest Gyűjteményt, de úgy tűnik, hogy az első használók egy része is rendszeres olvasónkká válik. Közel negyedrészüik ugyanis már a kérdőíves felmérés rövid két hónapja alatt is több ízben megjelent olvasótermünkben. Adataink szerint a rendszeres és viszonylag gyakori használók aránya körülbelül 10 százalékra tehető – erre utal az, hogy a december–januári mintába bekerült olvasók 9 százaléka (8 fő) megfigyelésünk szerint négy vagy annál is több ízben jelent meg –, egyikük éppenséggel 26 alkalommal, 18 olvasó pedig az októberi olvasónaplós és a december–januári kérdőíves mintába egyaránt bekerült.

A használat célja iránt érdeklődő kérdéseinkre kapott válaszok még meglepőbb képet nyújtanak (2. táblázat). Eszerint a célok közel fele tudományos kutatómunka (a nem hivatásos kutatóként dolgozó olvasók jó része is kutatási céllal keresi fel gyűjteményünket), kb. 16 százaléka pedig ezzel kapcsolatos munkavégzés, és ismeretterjesztés. A kifejezetten tanulási célok aránya mindössze 16, a szabadidő-eltöltés körébe sorolhatóké pedig 18 százalék. Vagyis a Budapest Gyűjtemény használata összhangban hagyományai-val, gyűjtési feladataival – és talán kevésbé összhangban az elmúlt másfél évtized törekvéseivel –, határozottan nem közművelődési, hanem szakkönyvtári jellegű. Minimális arányban jelen a sajtó–rádió–filmprodukciónak közreműködő használók; alighanem fel-lépésük, hirtelen, lökészerűen jelentkező, esetenként ténylegesen nagytömegű igényeik miatt foglalnak el a valóságosnál nagyobb teret a könyvtárosok tudatában.

Összesítettük az olvasók céljait a „budapestiség” szempontjából is, ami újabb meglepetést okozott: a Budapest történetével foglalkozók aránya akár összességében, akár külön a kutatási céllal idejövöket nézzük, nem éri el az összes olvasó felét, bár közel jár hozzá (3. táblázat). A Budapest iránt érdeklődők aránya csak a gyűjteményt tanulási-

2. táblázat

A Budapest Gyűjtemény használatának célja
(1985. december – 1986. január)

A használat célja	Eset *	Százalék
tudományos publikáció készítése	41	25,6
előadásra való felkészülés	12	7,5
szakdolgozat/disszertáció készítése	20	12,5
kiállítás rendezése	2	1,3
bibliográfiakészítés	2	1,3
Tudományos munka összesen	77	48,2
műemléki adatgyűjtés	4	2,5
városszépítő munkához adatgyűjtés	2	1,3
lexikális adatkeresés	9	5,6
Tudományos dokumentáció összesen	15	9,4
tanulás	17	10,6
pályázat (tanulmányi verseny)	9	5,6
Tanulás összesen	26	16,2
tv-rádió-filmprodukciónak készítése	5	3,1
grafikai munka	4	2,5
tervezéshez adatgyűjtés	1	0,6
kiadói munka	1	0,6
Munkavégzés összesen	11	6,8
tájékozódás	27	16,9
vetélkedőre készülés	3	1,9
Szabadidő-eltöltés összesen	30	18,8
Besorolhatatlan	1	0,6
MINDÖSSZESEN	160	100,0

* Egy olvasó több célt is megjelölhetett, így az esetszám az olvasókét meghaladja.

3. táblázat

A használat jellege és összefüggése Budapesttel *

	tudományos kutatás és dokumentáció %	oktatással kapcsolatos %	munkavégzés %	szabadidő- eltöltés %	jellege szerint besorolhatóan %	Összesen	N
budapesti témájú	46,8	73,9	30,0	29,2	—		64
nem budapesti témájú besorolhatóan ^{2/}	49,4 3,8	21,7 4,4	70,0 —	29,2 41,6	100,0 —		59 14
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		137
budapesti témájú	57,8	26,6	4,7	10,9	—	100,0	
nem budapesti témájú besorolhatóan ^{**}	66,1 21,4	8,5 7,1	11,8 —	11,9 71,5	1,7 —	100,0 100,0	
Összesen	87,7	16,8	7,3	17,5	0,7	100,0	
N	79	23	10	24	1	137	

* A több célt, illetve több témát megjelölő olvasókat a kérdőív egésze alapján soroltuk be egy-egy használati csoportba, ahol az lehetséges volt.
 ** A téma viszonya Budapesthez az elégtelen adatok miatt nem dönthető el.

pályázati feladatokkal felkereső egyetemisták és középiskolások, valamint a tudományos disszertációt készítő esetében kerül – többé-kevésbé nyilvánvaló okokból – túlsúlyba. További vizsgálat tárgyát kell képeznie tehát a jövőben annak, hogy a nem budapesti témával foglalkozók mekkora részét teszik ki azoknak, akik témájuk budapesti vonatkozása, a könyvtárban található speciális dokumentumállomány, esetleg éppenséggel a megszokás, a megfelelően talált munkakörülmények vagy lokális okok (könnyű megközelíthetőség, közeli munkahely, a kölcsönzés és helybenolvasás összekapcsolása stb.) miatt ülnek be olvasótermünkbe.

Ha egybevetjük a használat jellegét és „budapestiségét”, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy olvasóink döntő többsége – 70 százaléka – két nagyobb (budapesti, illetve nem budapesti témájú kutatást folytató) és egy kisebb (oktatási feladatként Budapest történetével foglalkozó tanulók és egyetemisták) csoportba osztható, a maradék témái, céljai szerint apró csoportokban szóródik, vagy egyértelműen sehova sem sorolható.

A használat céljára, jellegére, budapestiségére alapozott kategóriarendszer azonban további finomításra szorul, a könyvtári munka szempontjából nem elég konkrét. Megpróbáltuk ezért az olvasókat témáik időbelisége, a kutatókat pedig szakterületük szerint csoportosítani. Korszakát tekintve a kutatási célú olvasók érdeklődésének szerkezete alapvetően eltér a többitől: témáik 42 százaléka a 19. századdal és a századfordulóval – mondhatjuk úgy is, hogy a 18 század végétől az első világháborúig terjedő, ún. „hosszú 19. századdal” – kapcsolatos, csak 17 százaléka érint ennél régebbi korszakot. A nem kutatási céllal idejövők esetében ez az arány majdnem pontosan fordított: mindössze 20 százaléuk foglalkozik a 19. századdal, viszont 37 százaléuk korábbi korszakra vonatkozó irodalmat keres. Figyelemre méltó, hogy a 20. századi, azaz jelenkori történeti témák iránti érdeklődés – nem teljes összhangban a főként erre súlyozó bibliográfiai feldolgozó munkánkkal – viszonylag alacsony; mindkét csoportnál csak 30 százalék körül mozog.

Igen érdekes a kutatások szakterület szerinti megoszlása. Itt a budapesti és nem budapesti témával foglalkozók határozottan eltérnek egymástól. A budapesti érdeklődésűek esetében a négy legfontosabb kutatási terület (az összes kutatás 80 százaléka) szűkebb értelemben vett helytörténeti (kerület-, városrész- és lakónegyed-történet). A nem budapesti témával foglalkozók érdeklődési körének spektruma szélesebb. Négy fő témájuk az összesnek csak 65 százalékát teszi ki, s közülük három (a művészet-, az irodalom-, a politika- és ideológiatörténet) olyan, amely szinte egyáltalán nem szerepel a budapestieknél. Csak a művelődéstörténet az, amely mindkét csoportban viszonylag nagyobb súlyt kap, bár fontossága nem egyforma: az összesen 29 művelődéstörténeti téma közel kétharmada (19) nem budapesti.

Ákár külön-külön, akár összesítve nézzük a témaszerkezetet, az eredmény sok tekintetben ismét más, mint a korábbi vélekedések: a politikai és a szűkebb értelemben vett helytörténeti témák aránya sokkal alacsonyabb, mint ahogy azt tájékoztatási, bibliográfiai és propagandamunkánk feltételezte. Ugyanakkor várostörténész szemmel nézve ez az érdeklődési struktúra egyáltalán nem megnyugtató: a politikatörténeten belül, szinte teljesen hiányzik a városi politikával való foglalkozás, s rendkívül alacsony a gazdasági- és technikatörténet iránti érdeklődők aránya is. A társadalom- és helytörténeti témákkal foglalkozók száma szintén lehetne magasabb. Összességében az érdeklődés valamivel több

mint fele részben a hagyományos „humán” területekre – a művelődés-, irodalom- és művészettörténetre (ezen belül nagy arányban az építészettörténetre) – irányul. Nem kívánjuk most ennek okait részletesen feszegetni, hisz erre felmérésünk nem is ad megbízható alapot, de néhány benyomásunkat azért jelezni szeretnénk. A fenti érdeklődési struktúrában érzünk egy bizonyos szemléleti konzervativizmust, mely a hagyományos történeti kutatási területeket részesíti előnyben. Ez részben összefügghet azzal, hogy a várostörténettel – Budapest-történettel – foglalkozó s azt modernebb szemlélettel művelő hivatásos történészek többsége nem, vagy alig látogatja a Budapest Gyűjteményt. (Hogy miért, az ismét külön elemzést kívánna.) S végezetül a gazdaság- és technikatörténeti témák viszonylag alacsony arányát a szemléleti konzervativizmus mellett nyilvánvalóan az is befolyásolja, hogy mind saját anyagunk, mind tájékoztató-feltáró munkánk ezen a téren mutatja fel a legtöbb hiányosságot összefüggésben egyrészt a könyvtárosok történeti ismereteinek nem kielégítő voltával, másrészt az egész könyvtár gazdasági-műszaki ismereteket kissé mostohán kezelő társadalomtudományi-humán irányultságával.

Nézzük meg most az olvasók megoszlását a használt dokumentumok darabszáma szerint. Adataink azt mutatják, hogy a kutatási célú, valamint a nem kutató olvasók igényei között nagyok az eltérések. A kutatók által használt dokumentumok darabszáma – átlagosan 8 – kétszerese a nem kutatókének, és megoszlása is teljesen más: lényegesen nagyobb a 10, vagy még több dokumentumot kérők aránya az előbbi csoportban, mint az utóbbiban, annak ellenére, hogy ide sorolódott néhány nagy anyagot mozgó TV-produkció stábjája is. A nem kutatók közel harmada „egykönyves” olvasó míg a kutatók közül csak minden tizedik esik ebbe a kategóriába. Összességben a kutatási célú olvasók – (az összes olvasó 58 százaléka) – a létszámuknál lényegesen nagyobb arányban részesednek a használt dokumentumokból: az összes kérés kereken 74 százaléka esik rájuk. Ezzel szemben a nem kutatási céllal idejövő olvasók (42 százalék) által használt anyag a kérések mindössze 26 százalékát teszi ki.

Elemztük a használat dokumentumtípusok szerinti megoszlását is. Bár kezdetben több csoportra osztottuk mintánkat, nagyobb különbségeket csak a „kutató – nem kutató” csoportosításban tapasztaltunk. Alapvető az eltérés közöttük abban, hogy a nem kutatók lényegesen nagyobb arányban dolgoznak a „B”-raktári* könyvanyaggal, és sokkal kisebb mértékben használják a hírlap- és folyóirat-állományt, valamint a kézikönyvtárat. Adatainkat elemezve azt kell megállapítanunk, hogy a raktári könyvkérés (s ezen belül a „B”-raktári kérés) némileg kevesebb a vártnál. Lényegesen kisebb a nem könyv és hírlap jellegű anyag használata is annál, mint hogy az a vélekedésekben él – valószínű, hogy itt ismét nagyobb használó, illetve használat kelti azt az érzést, hogy élénk az érdeklődés a fényképek, plakátok, kisnyomtatványok iránt. Különösen feltűnő ennek kapcsán az, hogy utóbbi dokumentumok iránt legkisebb mértékben a budapesti témával foglalkozó tudományos kutatók érdeklődnek. Alighanem ez a jelenség szintén külön vizsgálatot érdemel a jövőben. Most csak azt a benyomásunkat rögzíthetjük, hogy a használat kis mértéke valószínű összefüggésben lehet a feltártság alacsony fokával és a tárolás módjával. Ezek együttesen azt eredményezik, hogy a dokumentumtípusok használata önállóan, a könyvtáros közvetítő-közreműködő szerepe nélkül gyakorlatilag nem lehetséges. Figyelemre méltó a

* A „B” rövidítés a Budapest Gyűjtemény külön kezelt könyv- és folyóirat-állományát jelenti.

kézikönyvtári anyag használatának közkedveltsége, különösen a kutatók között; ez arra a következtetésre indít, hogy egyrészt összetételére a jövőben még az eddiginél is nagyobb figyelmet kell fordítanunk, másrészt növelése révén jelentősen csökkenteni lehetne a raktári szolgálat terheit. (Bár így is szép aránynak tűnik az, hogy olvasótermi forgalmunk több mint harmada a raktárosok igénybevétele nélkül zajlik le.)

Megkíséreltünk a jelenleg alkalmazott olvasótermi tájékoztatási formák (kézikönyvtár, katalógus, valamint a könyvtáros szóbeli tájékoztatása) szerepére vonatkozóan is információkat szerezni. A válaszok elemzése alapján kiderült, hogy itt a könyvtárismeret a meghatározó. Gyakori használóink között akár kutatni jöttek, akár egyéb célból keresték fel a Budapest Gyűjteményt, nincs lényeges különbség. Közel áll tájékoztatási igényükhöz az a csoport is, mely először jön ugyan, de kutatási céllal. Feltehetőleg ezeknek az olvasóknak már van könyvtárhasználati gyakorlatuk, tudják, hogyan kell információt szerezni, és mit várhatnak a tájékoztatás különböző formáitól. A legkevésbé kérnek tájékoztatást – sőt vannak közöttük, akik egyáltalán nem igénylik – azok az első használók, akik nem kutatási céllal keresték fel a gyűjteményt. (Nagy részük egyetemista és szabad idő eltöltésének céljával érkező középfokú végzettségű olvasó.)

A tájékoztatási formák közül a legkisebb igény a könyvtáros szóbeli útbaigazítására van – érdemes lenne a jövőben erre is magyarázatot kapni. A kézikönyvtárat és a katalógust általában az olvasók 80–90 százaléka igénybe veszi, míg a szóbeli tájékoztatást kérők aránya csak 60 százalék körül mozog. Mindössze két kivételt találunk ez alól: a kézikönyvtár használata a gyűjteményt először felkeresők között alacsonyabb, és a nem kutatási céllal jelentkező olvasók – különösen az újak – kisebb arányban folyamodnak a katalógushoz, mint információs forráshoz. Az új olvasók nyilván nem ismerik eléggé a kézikönyvtárat, míg a katalógushasználat némi könyvtárismeretet, és bizonyos gyakorlatot kíván, amivel a kutatással nem foglalkozók valószínűleg kevésbé rendelkeznek.

Kérdőívünk végén szerepelt egy nyílt kérdés, melyben olvasóink véleményét, szolgáltatásainkkal kapcsolatos észrevételeit kértük. Első megközelítésként nézzük meg azt, hogy kinek volt egyáltalán véleménye, illetve milyen arányban nyilvánítottak véleményt olvasóink. Összesen 47 esetben – a kérdőívek 35 százalékában – találtunk valamilyen megjegyzést, véleményt, észrevételt. A kis esetszám miatt ezért megoszlásukat tulajdonképpen csak kutató – nem kutató összetételben volt érdemes vizsgálni. Eszerint, mint az várható is volt, a kutatómunkát végző olvasóknak sokkal inkább volt véleményük, megjegyezni valójuk, mint a többieknek, bár esetükben sem érte el a válaszadás az 50 százalékot. A nem kutatók kerekén 72 százaléka nem nyilvánított véleményt. (Érdemes itt megjegyeznünk, hogy a mintába bekerült öt könyvtáros közül erre a kérdésre egyikük sem adott választ.)

Igen érdekes a vélemények tartalmi megoszlása. Míg kutatók megjegyzéseinek közel kétharmada néhol lakonikus, néhol részletesebben megfogalmazott dicséreteket tartalmaz, s mindössze 35 százalék említ hiányosságokat, változtatni valókat, addig a véleményt mondó nem kutatók fele tesz kritikai észrevételeket. Vagyis kevesebben szólnak, de ha igen, akkor kritikusabban. A kutatásokat folytatók – közülük is leginkább a pedagógusok – esetében néha az volt a benyomásunk, mintha egyesek kötelezőnek vagy legalábbis hasznosnak érezték volna a gyűjtemény dicséretét. Az elismerő szavak ugyanis nem egy esetben tartalom nélküli udvariassági formulákra emlékeztettek.

Összességében jó a vélemény a munkánkról – a válaszok kereken 60 százaléka pozitív, dicsérő –, de ebben az esetben kár lenne pusztán a táblázatok számainál megmaradnunk. Nézzük meg tehát egy kicsit részletesebben, szövegszerűen a véleményeket. A 28 pozitív véleményből 11 pontosabban meg nem indokolt köszönetet tartalmaz, 15 a segítő-készséget (három konkrétan megnevezve a szóbeli tájékoztatást) dicsérte. Egy-egy dicséretet kap általában a gyűjtemény anyagának hozzáférhetősége, és a hétkötetes Budapest történeti bibliográfia, amelyet a válaszadó olvasó „felmérhetetlen segítségként” értékel. Bár számszerűen kevesebb a kritikus észrevétel, ezeket azonban arányuknál komolyabban kell vennünk konkrétságuk miatt is. A panaszok egy részén persze nem tudunk segíteni: Egy olvasónk a kölcsönzést hiányolja, egy pedig nem szereti a mikrofilmet – de ezekkel a nehézségekkel, melyeket az olvasóknak az anyag védelme okoz, a világon mindenütt, pénzügyileg-technikailag nálunk jobban ellátott helyeken is, szembe kell nézni. Vannak azután olyan kritikai megjegyzések, amelyek nem közvetlenül a mi munkánkat érintik: feltűnően sokan, kilencen jelzik azt, hogy lassú a raktár munkája, egy olvasó a melegre, egy pedig a búfé hiányára panaszodik. Annak az olvasónak a panaszja viszont, aki a rossz minőségű xerox-másolatok miatt volt elégedetlen, az új gépek beállításával alighanem már megoldódott. Könnyen megoldhatók azok a panaszok is, amelyek a csend hiányára (2 fő), illetve a könyvfélretétel rövid időtartamára vonatkoznak. Jövendő munkánk szempontjából viszont különös figyelmet érdemel három észrevétel: egy középiskolás diák a gyűjtemény létezésére, munkájára vonatkozó szélesebb körű propagandát hiányolja, egy kutató számítógépes katalógust szeretne, egy másik kutató pedig – aki több könyvét olvasó-termünkben írta – a munkafeltételeket a kézikönyvtár méretének csökkenése és az olvasóteremnek a szociológiai gyűjteménnyel való összeházasítása miatt határozottan rosszabbnak ítéli a néhány évvel korábbi állapotnál.

Olvasói típusok

Eddig olvasóinkat elsősorban céljuk, munkavégzésük jellege szerint csoportosítva elemeztük. Úgy véljük azonban, hogy érdemes adatainkat a hagyományos, foglalkozás szerinti bontásban is áttekinteni (4. táblázat), ami egyúttal tükrözi az iskolai végzettség szerinti szerkezetet.

Egyetemisták-főiskolások: olvasóink körülbelül 20 százalékát alkotják, elsősorban tanulás, vizsgára készülés, kisebb részben kutatás (többnyire szakdolgozat-készítés) céljából keresik fel a Budapest Gyűjteményt, mégpedig nagyjából várostörténeti témák kapcsán. A mintánkba bekerültek 60 százaléka első ízben jelent meg olvasótermünkben, többségük nem rendszeres használó. Viszonylag kevés dokumentumot kérnek, tájékoztatási igényük közepes. Leginkább a kézikönyvtárat használják, a könyvtáros szóbeli tájékoztatását csak 50 százalékuk óhajtja. Érzékenyek és igényesek a munkakörülményekre; ezt kritikus megjegyzéseik nagy száma is tükrözi.

Középiskolás tanulók: kevesen és ritkán jönnek a Budapest Gyűjteménybe, akkor is többnyire különleges okok (Budapest történetével összefüggő pályázat, vetélkedő, tanulmányi verseny, szakköri munka) miatt. Tanulmányi feladataik általában nem teszik szükségessé

4. táblázat
Az olvasók megoszlása foglalkozásuk és a használat jellege szerint

foglalkozás	tudományos kutatás és dokumentáció	tanulással kapcsolatos	munkavégzés	szabadidő-eltöltés	jellege szerint besorolhatóan	Összesen	N
egyetemi-főiskolai hallgató	37,0	51,9	-	11,1	-	100,0	27
középfiskolai tanuló	23,1	69,2	-	7,7	-	100,0	13
pedagógus-könyvtáros	77,8	-	-	16,7	5,5	100,0	18
újságíró	64,7	-	35,3	-	-	100,0	17
tudományos kutató	100,0	-	-	-	-	100,0	23
nem bölcsész értelmiség	62,5	-	8,3	29,2	-	100,0	24
egyéb és besorolhatatlan	26,7	-	13,3	60,0	-	100,0	15
Összesen	50,0	20,2	8,7	20,2	0,9	100,0	137

anyagunk használatát. Rendkívül kevés dokumentumot vesznek kézbe, annak is nagy része kézikönyvtári anyag. Mind a könyvtárosok szóbeli tájékoztatása, mind a katalógushasználat terén e csoport igényei a legkisebbek.

Pedagógusok-könyvtárosok: arányuk látogatóink között 13 százalék. Döntően kutatási céllal jönnek, néhányan pedig szabadidejüket töltik el itt. A gyakrabban, rendszeresebben idelátogató olvasók közé tartoznak, nagyobb részét Budapest története iránt érdeklődnek. Viszonylag sok dokumentumot használnak, tájékoztatási igényük minden téren magas.

Újságírók: arányuk a látogatók között 11 százalék körüli. Nagyobb részük kutatási céllal, 35 százalékuk pedig munkájából kifolyólag, de többnyire nem közvetlenül a város története iránti érdeklődésből keresi meg a Budapest Gyűjteményt. Tájékoztatási igényük magas, azonban egy-egy alkalommal viszonylag kevés dokumentumot használnak. Többségük rendszeresen visszatérő használó.

Hivatásos tudományos kutatók: arányuk a látogatók közt viszonylagosan a legmagasabb (20 százalék körüli), rendszeres és gyakori használók. Kutatási céllal keresik meg olvasótermünket, hisz ez a munkájuk, de témájuk többnyire nem budapesti. Valószínűleg csak speciális forrásanyagunkra van szükségük, illetve témájuk egyes fővárosi vonatkozásai miatt lesznek használóinkká. Tájékoztatási igényük igen magas – katalógushasználatuk például gyakorlatilag teljeskörű –, s az általuk megmozgatott dokumentummennyiség is tekintélyes. Munkáinkról többen is differenciáltan formáltak véleményt, melyre különösen érdemes odafigyelnünk.

Nem bölcsész végzettségű értelmiségiek: olvasóink második legnagyobb és legigényesebb rétege, amely rendszeres és gyakori használója gyűjteményünknek. Dokumentumhasználati és tájékoztatási igényük magas, ami azért is figyelemre méltó, mert a középiskolások mellett ők azok, akik a legintenzívebben érdeklődnek a főváros múltja iránt.

Egyéb, nem felsőfokú végzettségű olvasók: szinte minden mutatójuk a legalacsonyabb értéket mutatja, túlnyomó többségüket a szabadidő eltöltésének célja vezérli, Budapest története iránt gyakorlatilag egyáltalán nem érdeklődnek. Valószínű, hogy elsősorban lokális okokból, nem forrásanyagunk iránti különleges érdeklődésből keresik fel gyűjteményünket. Feltételezhetően helyettük ugyanitt bármilyen más közgyűjteményt vagy olvasótermet (akár fiókkönyvtárat is) ugyanígy használnának, ha az közművelődési jellegű szolgáltatásai tekintetében ugyanezeket a körülményeket nyújtaná számukra.

Ha az egyes foglalkozási-használati csoportok legfontosabb jellemzőit egymás mellé tesszük, akkor szembevetjük, hogy fontosságuk-arányuk szerint négy csoportba, négy olvasói típusba vonhatók össze: „amatőr kutatók”, „profi kutatók”, „tanulási célúak” és „közművelődési” olvasók. Az „amatőrök” elsősorban a nem bölcsész végzettségű értelmiség, kisebb részben a pedagógusok-könyvtárosok soraiból verbuválódnak, de van közöttük néhány „egyéb” és diák kategóriába tartozó olvasó is. A „profik”, akiknek a kutatás egyszerre munka, hivatás és gyakran egyúttal a szabadidő eltöltése is, túlnyomórészt hivatásos kutatók, de ide sorolható a tömegkommunikációban dolgozók jó része is. A „tanulási célú” csoport kizárólag középiskolásokból és főiskolai-egyetemi hallgatókból áll. A közművelődési csoport elsősorban az „egyéb” kategóriába tartozókból, másodsorban pedig a bölcsész végzettségű értelmiségiekből áll, de van közöttük néhány diák és pedagógus is.

Ha megpróbáljuk a könyvtárhasználati igényeket felbecsülni az egy-egy csoport többségét kitevő foglalkozási rétegek mutatói alapján, akkor az alábbi eredményeket kapjuk (5. táblázat). A profi és amatőr kutatók 60 százalékos létszámuknál a felhasználás minden fontosabb területén nagyobb helyet foglalnak el; övük a tájékoztatási igények két-harmada, s ők használják a kért dokumentumok több mint háromnegyedét. A „tanuló” és a „közművelődési” csoport igényei együttvéve sem igazán jelentősek a Budapest Gyűjtemény munkája szempontjából – kivétel a kézikönyvtár, melynél a diákok-egyetemisták használati igénye megegyezik létszámbeli arányukkal.

5. táblázat

A becsült könyvtárhasználati igények megoszlása a főbb olvasói típusok szerint

Olvasói típus	az olvasókörön belüli arány	a dokumentumhasználat megoszlása	szóbeli tájékoztatás	kézikönyvtár használat	katalógus használat
	%-ban	%-ban	igény %-ban		
tanuló	29	12	23	30	24
amatőr kutató	31	40	36	33	31
hivatásos kutató	29	37	34	29	34
közművelődési	11	11	7	8	11
Összesen	100	100	100	100	100

Összegzés helyett

Természetesen annak érdekében, hogy jövőbeli tennivalóinkat pontosabban, időt-állónan kidolgozhatjuk, még további információkra van szükség. Jelen elemzésünk nem kíván több lenni, mint jelzéseket adó gondolatébresztés saját magunk – s talán más helytörténeti gyűjtemények számára. Tudatában vagyunk annak, hogy következtetéseink viszonylag kis esetszámokon alapulnak, vagyis relatíve nagy hibaszázalékkal számolhatunk. Szükséges lenne továbbá a kérdőíves módszer mellett interjúk, megfigyelések, esetleg idézetvizsgálatok elvégzésére, valamint az állomány összetételének, használatának elemzésére. Egyrészt az információszerzés folyamatát, használóink szokásait, másrészt alaposabb, részletesebb véleményüket is meg kell ismernünk akkor, ha a már jelzett kérdésekre (a könyvtáros, mint tájékoztatási forrás viszonylagos másodrendűsége, a fénykép- és kinyomtatványanyag alacsony kihasználtsága, a nem budapesti témákat kutatók magas aránya, a kutatott témák egyenetlen szerkezetének oka stb.) válaszokat szeretnénk kapni. De szükség lesz a használói véleményekre akkor is, ha a kézikönyvtár jelentősebb bővítésére sor kerülhet, vagy ha végre-valahára korszerűsíthetnénk munkánk tárgyi-technikai feltételeit. Köztudomású, hogy minden felmérés érvényessége időben korlátozott: állóképet nyújt, a világ pedig változik – tehát időről időre újra meg kell vizsgálnunk a valóságot. Reméljük, hogy ezekről a vizsgálódásokról is beszámolhatunk.